

نقش انفاق در تعالی روان و جامعه از دیدگاه اسلامی (کاوشی در آیات و روایات)

مریم شکاری^۱

چکیده

از مهم ترین آموزه های اسلام، تأکید بر انفاق و کمک به محرومان جامعه است که از ارکان عملی ایمان و تقوای الهی به شمار می آید و با توجه به گستردگی دایره انفاق (واجب و مستحب)، نقش آفرینی زیادی در تعالی روان و جامعه دارد. هدف مقاله حاضر، تبیین اثرات انفاق در بُعد فردی و اجتماعی و نقش آن در تعالی فرد و جامعه است تا موجب گسترش فرهنگ انفاق در میان جامعه اسلامی گردد. این تحقیق به روش توصیفی تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه ای و آیات، روایات و تفاسیر مرتبط با آیات انفاق تدوین یافته است. نتایج و یافته ها نشان می دهد، انفاق نشانه ایمان و صبر و نوعی جهاد با مال و نفس می باشد روح انسان را از رذایل اخلاقی مانند بخل، حسد، حرص و آز پاک می کند و در مقابل روحیه بذل و بخشش، عطوفت و مهربانی را در وجود او پرورش می دهد و از او انسانی مطیع و معتقد در برابر دستورات الهی می سازد. نقش انفاق در جامعه نیز در اصلاح روابط مردم، وحدت و همدلی، تعاون و همکاری و کم شدن فساد و بزهکاری تجلی می یابد.

کلیدواژه: انفاق، روان، جامعه، اسلام، آیات، روایات.

^۱. سطح دو حوزه علمیه الغدیر. maryamhsakry3@gmail.com

مقدمه

بدون تردید خداوند نعمت های فراوانی برای انسان خلق نموده تا از آن نعمت ها در جهت رشد و رسیدن به کمال نهایی استفاده کند و اگر نعمت های مادی و معنوی نباشد بدون تردید، تربیت، تزکیه و خودسازی در مسیر فلاح و رستگاری و تقرب به خداوند مشکل خواهد بود. در تفکر دینی، انفاق از جمله کارهای خیری است که بیشترین بروز و ظهور را در رفتار عبادی مومنان دارد و علاوه بر توزیع ثروت میان افراد جامعه و جنبه های اقتصادی آن، موجب گسترش محبت، همدلی، تعاون و همکاری شده و در تعالی روحی فرد و جامعه به سوی کمالات انسانی بسیار نقش آفرین می باشد که در این تحقیق، تنها به نقش انفاق در تعالی روح و جامعه با کاوش در آیات و روایات پرداخته شده است.

اهمیت و ضرورت پژوهش پیرامون این مساله از آن جهت است که انفاق یکی از مسائل مهم در تفکر دین مدارانه است که نگاه علمی و پژوهشی به آن و بررسی اصولی نقش آن سبب ترویج این فرهنگ اخلاقی در بین مردم شده و می تواند اثرات مثبت جسمی و روانی بر افراد و جامعه بگذارد و آرامش روانی را در تعاملات اجتماعی تقویت کند. نقش تربیتی انفاق، ایجاد ظرفیت و پرورش استعداد های نهفته انسان، زمینه ساز دوستی ها و الفت ها و برخوردهای مفید و سازنده است و انفاقی که با اثرات روانی مانند سازندگی و همبستگی و پیشرفت و تکامل همراه باشد، عامل تشکیل جامعه ای سالم و پویا می شود. بنابراین پرداختن به این موضوع پژوهشی مهم بوده و تبیین نقش انفاق در تعالی روان و جامعه ضروری می نماید.

در مورد پیشینه این موضوع باید گفت با توجه به جایگاه و اهمیت بحث انفاق در آموزه های اسلام، آثار مکتوب و پژوهشی بسیاری درباره ابعاد، اقسام، آثار و... انفاق انجام شده است که در ادامه به برخی از آنها که با موضوع پژوهش مرتبط است، اشاره می گردد:

کتاب

۱- «انفاق» نوشته جواد محدثی که در این کتاب به انفاق به عنوان یک نوع سپرده گذاری نزد خداوند نگاه کرده و به نقش آن در اصلاح فرد و جامعه اشاره نموده و به ادب و آداب انفاق و خطرات ثروت اندوزی بدون انفاق پرداخته است.

۲- «انفاق و بخشش از منظر امام باقر علیه السلام» نوشته عبدالکریم پاک نیا که در این کتاب به اهمیت انفاق پرداخته شده و موارد انفاق و اعتدال در انفاق را از منظر امام باقر علیه السلام تبیین نموده است.

پایان نامه)

۱- «نقش انفاق در تربیت انسان از منظر آیات و روایات»، نوشته غلام عباس صابری، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه جامعه المصطفی العالمیه، ۱۳۸۵. در این پژوهش علاوه بر واژه شناسی انفاق، به جایگاه و اهداف انفاق از دیدگاه آیات و روایات پرداخته و انواع انفاق مالی و غیرمالی را شرح داده و آثار و شیوه های پرداخت انفاق و موانع و عوامل بازدارنده انفاق را برشمرده است.

۲- «بررسی آثار فردی و اجتماعی انفاق از دیدگاه قرآن کریم» نوشته ابراهیم علی نژاد، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید چمران اهواز، ۱۳۹۳. در این پایان نامه تأثیر مستقیم انفاق در همبستگی امت اسلامی و تعدیل ثروت را بررسی نموده است.

۳- «نقش انفاق در تربیت فردی و تعاملات اجتماعی با تأکید بر تفسیر المیزان» نوشته قائم سعیدی ابواسحق، دانشگاه فرهنگیان قم، ۱۴۰۰. در این پایان نامه، علاوه بر پرداختن به انواع انفاق مالی و غیرمالی، از دو بعد تربیت معرفتی و تربیت عملی، به تبیین آثار انفاق پرداخته است.

مقاله)

۱- «جایگاه، آداب و آثار انفاق از دیدگاه قرآن» نوشته احمد عربشاهی کریزی، مجله اقتصاد و بانکداری اسلامی، دوره ۸، شماره ۲۹، ۱۳۹۸. در این پژوهش به جایگاه و اهمیت انفاق و اثرات مستقیم و مثبت آن در زندگی انسان و شرایط و آداب انفاق از نظر قرآن کریم پرداخته است.

۲- «بررسی آیات انفاق با رویکرد انگیزشی در تفسیر المیزان» نوشته غلامحسین گرامی و نرگس جعفری، مطالعات تفسیری، سال دهم، شماره ۴۰، ۱۳۹۸. در این پژوهش به بررسی روش های ایجاد انگیزه توسط قرآن در مومنان برای انفاق پرداخته شده که با محوریت تفسیر المیزان انجام شده است که این روش ها از منظر روحی بر انسان اثرگذار بوده و وی را برای انفاق تشویق و ترغیب می نماید. روش هایی همچون استفاده از روش پاداش و تشویق، تبیین پیامدهای ترک انفاق، ارائه الگو، بیان مطالب عبرت آموز از سرگذشت پیشینیان، انگاره سازی در اموری مانند رزاقیت خدا و مالکیت حقیقی او بر جهان هستی.

با توجه به آثاری که بیان گردید و جستجوهای که محقق به عمل آورد، اثر پژوهشی با عنوان نقش انفاق در تعالی روان و جامعه از دیدگاه اسلام پرداخته باشد، یافت نشد. مقاله حاضر علاوه بر تبیین جایگاه انفاق در اسلام، نقش انفاق را در دو بُعد تعالی روان انسان و تعالی جامعه مورد بررسی قرار می دهد.

۱- مفهوم شناسی واژگان

وقتی یک پژوهش مورد مطالعه قرار می گیرد، کلمات و مفاهیم اصلی که در آن وجود دارد باید روشن بوده و مخاطب بداند که منظور محقق از آنها چیست، بنابراین در ابتدای این پژوهش، واژگان کلیدی تحقیق مفهوم شناسی می گردد.

۱-۱- انفاق

انفاق از ریشه «نَفَقَ» دارای دو معنا و اصل صحیح است، یکی بر انقطاع چیزی و رفتن آن دلالت می کند و دیگری، بر مخفی کردن و پنهان کردن چیزی دلالت می کند. و وقتی گفته می شود کسی انفاق کرد، یعنی آنچه نزدش بود، رفت، ناقص شد و یا قلیل گشت و کاهش یافت.^۱ معنای دیگری که برای «نفق» بیان شده سوراخی در زمین است^۲ که موش از طریق آن، راه خلاص و فرار به مکانی داشته باشد که از این معنا، نفاق و منافق اشتقاق یافته است و به معنای کسی است که ایمان قلبی ندارد اما آن را اظهار نکرده است.^۳ انفاق هم در مال است و هم غیر آن، هم واجب است و هم از روی میل و مستحب.^۴

۱-۲- روان

در روانشناسی اسلامی، واژگانی نظیر روح، نفس، روان و... مترادف هم به کار می روند، هرچند بعضی با نگاهی موشکافانه تفاوت هایی را میان آنها لحاظ می کنند اما غالباً در یک معنا استعمال می شوند. نفس و روان انسان برخلاف تصور اندیشمندان مادی، یک پدیده فیزیکی و شیمیایی برخاسته از فعل و انفعالات بدنی نیست^۵ و یک «لطیفه ربانی» است که پس از تکامل جنین، در رحم مادر به او دمیده شده و از آن لحظه به بعد، این روح الهی است که بر کلیه اندام و تشکیلات جنینی فرمان می دهد و پس از سپری نمودن مراحل تکامل، به تدریج از جسم تجرد حاصل نموده و وارد برزخ شده و پس از طی تکامل برزخی به سرای آخرت وارد می شود. روح و روان انسان، هرگز نمی تواند از نظام هستی که اداره و تدبیرش با ذات مقدس الهی است جدا و

۱. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۰، ص ۳۵۸.

۲. فراهیدی، العین، ج ۵، ص ۱۷۷.

۳. ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۵، ص ۴۵۴-۴۵۵.

۴. راغب اصفهانی، مفردات، ج ۱، ص ۸۱۹.

۵. جعفری، روانشناسی اسلام، ص ۱۲؛ حسینی، بررسی مقدماتی اصول روانشناسی اسلامی، ج ۱، ص ۱۹.

مستقل باشد، لذا وقتی در آموزه های اسلام، در رابطه با انسان از تکامل سخن گفته می شود، چیزی جز رجوع به خدا نیست.^۱

۱-۳-جامعه

جامعه از ریشه «جمع» در لغت به معنای «نزدیک نمودن و پیوستن بعضی از چیزی به بعض دیگر آن است»^۲ و در لغتنامه های فارسی به معنای «گردآورنده، جمع کننده و فراهم آورنده»^۳ است. در مورد معنای اصطلاحی جامعه، در میان اندیشمندان و عالمان علوم اجتماعی، تعاریف مختلف و متعددی بیان گردیده است. اما به طور کلی جامعه محصول جمع شدن و گرد هم آمدن انسان ها و کنش های متقابل میان آنان است که با هم زندگی می کنند و در رسیدن به هدف معین با یکدیگر همکاری دارند. همچنین معیارها و مقرراتی ساده یا پیچیده بر روابط آن ها حاکم است و نهادها و سازمان هایی، تداوم و پایداری اجتماع آنان را تأمین می کنند.^۴ شهید مطهری نیز جامعه را مجموعه ای از انسان ها می داند که «به خاطر برخی نیازها و تحت نفوذ یک سلسله عقاید، ایده ها و آرمان ها در یکدیگر ادغام شده و زندگی و زیست مشترک دارند»^۵

۱-۴-اسلام

اسلام در لغت از «سلم» گرفته شده و به معنای «انقیاد و اظهار خضوع و تسلیم محض در برابر حکم الهی و اخلاص در عبادت است»^۶ اسلام در اصطلاح به این معنا به کار می رود که «دین اسلام را پذیرفته و تسلیم اراده خدای سبحان باشد»^۷ دین اسلام بر مبنای قرآن و سنت رسول خدا صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام بنا گردیده و رویکرد مقاله حاضر درباره نقش انفاق در تعالی روان و جامعه، با کاوشی در آیات و روایات است.

۱. حبیبیان، مروری بر روح آدمی از دیدگاه اسلام، ص ۴۵.

۲. راغب اصفهانی، مفردات، ج ۱، ص ۴۰۹.

۳. دهخدا، لغتنامه دهخدا، ج ۲۹، ص ۶۰۰.

۴. قنادان، جامعه شناسی مفاهیم کلیدی، ص ۶۰.

۵. مطهری، اصول فلسفه و روش رئالیسم، ج ۲، ص ۲۰۸.

۶. ابن منظور، لسان العرب، ج ۶، ص ۳۴۵؛ راغب اصفهانی، مفردات فی غریب القرآن، ج ۲، ص ۷۱۵.

۷. طریحی، مجمع البحرین، ج ۴، ص ۱۹۳.

و دوستی است می فرماید: «السَّخَاءُ يُكْسِبُ الْمَحَبَّةَ وَ يُزَيِّنُ الْأَخْلَاقَ»^۱ بخشنندگی، دوستی می آورد و اخلاق را می آراید.

چنان که در قرآن ذکر شده، همه دوستان خداوند اعم از متقین، مومنان، متوکلان و محسنین، ویژگی انفاق کردن را دارا هستند. چنان که در تبیین ویژگی های متقین می فرماید: «الَّذِينَ... وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ»^۲ همچنین یکی از ویژگی های مؤمنان را انفاق معرفی می کند: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ... وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ»^۳ ویژگی «وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ»، در چندین آیه قرآن و در وصف دوستان خدا ملاحظه می شود و این تعبیر، تعبیر وسیعی است که تمام سرمایه های مادی و معنوی را در بر می گیرد، آنها نه تنها از اموالشان که از علم و دانششان، از هوش و فکرشان، از موقعیت و نفوذشان و از تمام مواهبی که در اختیار دارند در راه بندگان خدا مضایقه نمی کنند.^۴

امام صادق علیه السلام در بیان ویژگی های مومن می فرماید: «الْمُؤْمِنُ مَنْ طَابَ مَكْسَبُهُ، وَ حَسُنَتْ خَلِيقَتُهُ، وَ صَحَّتْ سَرِيرَتُهُ، وَ انْفَقَ الْفَضْلُ مِنْ مَالِهِ، وَ اُمْسَكَ الْفَضْلُ مِنْ كَلَامِهِ»^۵ مومن کسی است که درآمدش حلال و پاک باشد و اخلاقش نیکو و باطنش درست؛ زیادی مالش را انفاق کند و زیادی گفتارش را نگه دارد. اگر کسی چنین ویژگی داشته باشد و از هر چیزی که دارد، بخشی از آن را به دیگران انفاق نماید، بذر دوستی، صمیمیت، محبت و همدلی را در قلب دیگر افراد کاشته و آن را در جامعه منتشر می نماید.

۳-۱۰- پرورش خرد

پرورش خرد، آگاهی و رشد علمی و معنوی، حاصل انفاق غیرمالی است و انفاق دانش و زکات علم، انتشار آن در میان افراد جامعه است. امام علی علیه السلام بهترین راهکار پرورش خرد را آموزش و تعلیم دانسته و می فرمایند: «أَعُوذُ الْأَشْيَاءِ عَلَى تَرْكِهِنَّ الْعَقْلَ التَّعْلِيمُ»^۶ بهترین کمک برای پرورش خرد، آموزش دادن است. در دو قرن اخیر، دنیا با تحولات علمی بزرگی همراه بوده و دانش به عنوان محور اصلی و نیروی محرکه رشد و پیشرفت انسان، مرزهای جغرافیایی را پشت سر گذاشته و در بیشتر فعالیت ها وارد شده است، به طوری

۱. تمیمی آمدی، غررالحکم، ح ۱۶۰۰.

۲. بقره: ۳.

۳. انفال: ۲.

۴. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۷، ص ۱۱۶.

۵. کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۲۳۵.

۶. تمیمی آمدی، غررالحکم، ح ۳۲۴۶.

که مهم ترین تحولات در بخش های مختلف یک جامعه، تولید علوم دانش بنیان و انتشار آن در میان جامعه می باشد. در حقیقت امروزه، نقش علم و تکنولوژی به طور روزافزونی در تمام جنبه های زندگی تجلی یافته است. باور عمومی بر این است که علم و تکنولوژی پاسخگوی بسیاری از مشکلات جهانی است و نقش آن برای رفاه زندگی بشر بسیار حیاتی است.^۱ بنابراین انفاق علم و انتشار دانش بخصوص در میان افرادی که به خاطر فقر از هرگونه آموزش محروم هستند، در پرورش خرد، آگاهی و دانش طبقات مختلف جامعه اثرات شگرفی بر جای خواهد نهاد. به طوری که بسیاری از فرزندان که در طبقات محروم و مستضعف جامعه زندگی می کنند با بهره مندی از علم و دانش بتوانند استعدادهای نهفته خود را شکوفا نموده و روزی تبدیل به علما و دانشمندان بزرگ جامعه شوند.

از سوی دیگر، انتشار و انفاق علم و دانش در میان مردم جامعه، باعث ارتقای روحی و رشد و بالندگی آنها می شود که یکی از شاخصه های مهم در سبک زندگی اسلامی و قرآنی، کسب علم و معرفت و پرورش خرد است. در اسلام اهمیت فراوانی برای کسب علم و معرفت نسبت به خود، دیگران، هستی، آفریدگار و علوم مختلف قائل شده است و از مهم ترین عناصر دستیابی به چنین شناختی، «علم به اصول و قواعد ضروری دین است یعنی انسان باید گزاره های دین را از طریق استدلال و برهان عقلی دریافت نماید؛ مانند توصیف این که (الله آفریننده جهان است) یا (خدا یکی است) از گزاره های توصیفی مربوط به مسائل اعتقادی است که یک موحد باید بداند. آنچه در این زمینه قابل توجه می باشد این است که در باب شناخت گزاره های دینی نباید به ظن و گمان قناعت کرد و باید تلاش کرد تا به نتیجه درست رسید.^۲ چرا که خداوند در قرآن فرموده است: «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ»^۳ و (ای انسان) هرگز نسبت به آنچه بدان علم و اطمینان نداری بسنده نکن.

ریشه تمام ارزش های اخلاقی ایمان قلبی به دستورات دینی می باشد و از این ایمان بر پایه معرفت و شناخت صحیح شکل می گیرد به گونه ای که هرچه معرفت کامل تر باشد، ایمان نیز بارورتر خواهد شد.^۴

۱. عزیزی، نگرشی بر مشارکت زنان در عرصه علم و تکنولوژی در جهان، ص ۱.

۲. باقری، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ص ۲۸.

۳. اسراء: ۳۶.

۴. باقری، همان، ص ۳۰.

نتیجه گیری

با توجه به مباحثی که در مورد نقش انفاق در تعالی روان و جامعه از دیدگاه اسلام مطرح گردید می توان نتایج و یافته های پژوهش حاضر را این گونه بیان نمود:

۱- انفاق نشانه ایمان، صبر و نوعی جهاد با مال و نفس است و جایگاه بسیار مهم و اثرگذاری در آموزه های اسلام دارد که موجب زدودن رذایل اخلاقی همچون بخل، حسد، حرص و آز از وجود انسان و پدید آمدن روحیه بخشش و ایثار در افراد و جامعه می گردد.

۲- انفاق دارای دو نوع مالی و غیرمالی است، انفاق مالی شامل انفاق های واجب مانند خمس، زکات، کفاره، نفقه، مهریه و... است و انفاق مالی مستحب مانند صدقه، وقف و... می باشد. انفاق غیرمالی نیز هرگونه عمل خیر، حتی نشر علم و معارف و حقایق و دانش و آبرو را شامل می شود.

۳- انفاق نقش بسیار موثری در تعالی روان و جامعه دارد و موجب پرورش روحیه سخاوت و قناعت، توکل و کسب رضای الهی در افراد جامعه می شود. طبق آیات قرآن و احادیث ائمه اطهار علیهم السلام، اگر افراد براساس اندیشه اسلامی و با اعتماد به وعده الهی برای کسب پاداش دنیوی و اخروی، انفاق نماید و بر این کار استمرار داشته باشد، از اثرات آن یعنی تزکیه، آرامش روح و روان، کم شدن فساد و بزهکاری، وحدت، دوستی و همدلی برخوردار شده و روابط میان مردم اصلاح می گردد.

۴- طبق اندیشه قرآن و اسلام، اگر انفاق صورت گیرد، رابطه میان مردم اصلاح شده و محبت، همدلی و آرامش جایگزین بخل، حسد، حرص و آز خواهد شد و به جای رذایل اخلاقی فوق، فضایی همچون سخاوت، بخشندگی، قناعت، ایمان، توکل و تزکیه، خرد و آگاهی در میان افراد جامعه فرهنگسازی خواهد شد. چراکه با استمرار انفاق و انتشار آن در میان افراد جامعه، اکثریت افراد از نظر روحی و روانی رشد نموده و در مسیر کمال انسانی و الهی گام برداشته و خصوصاتی مانند ثروت اندوزی و مال دوستی از بین خواهد رفت و آنچه هدف قرار می گیرد، کمک به برادر دینی در جهت کسب رضای الهی خواهد بود.

۵- انفاق علم و دانش به عنوان یک انفاق غیرمالی نیز موجب رشد عقلی و پرورش خرد و آگاهی بخشی به انسان های محروم و مستضعف خواهد شد تا علاوه بر پرورش استعدادهای نهفته، موجب تعالی روان و رشد و آگاهی و معرفت آنها نسبت به خود، آفریدگار، هستی و... گردد.

۶- مهم ترین نتیجه تحقیق آن که انفاق در تعالی روان فرد و جامعه نقش آفرین بوده و آیات قرآن و احادیث ائمه اطهار علیهم السلام بر این مطلب صحه گذارده اند.

فهرست منابع

* قرآن کریم

* نهج البلاغه

کتاب

۱. ابن فارس، احمد بن زکریا، معجم مقاییس اللغة، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ق.
۳. باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران: مرکز نشر و ترجمه کتاب، ۱۳۸۷.
۴. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، تهران: جاویدان، ۱۳۸۲.
۵. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم، تهران: دانشگاه تهران، بیتا.
۶. جعفری، محمدتقی، روانشناسی اسلامی، تهران: پیام آزادی، ۱۳۷۸.
۷. حبیبیان، احمد، مروری بر روح آدمی از دیدگاه اسلام، تهران: سازمان تبلیغات، ۱۳۷۲.
۸. حرعاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: آل البیت، ۱۴۱۴ق.
۹. حسینی، ابوالقاسم، بررسی مقدماتی اصول روانشناسی اسلامی، تهران: فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۴.
۱۰. خامنه ای، سیدعلی، طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن، تهران: موسسه فرهنگی ایمان جهادی، ۱۳۹۲.
۱۱. دهخدا، علی اکبر، لغتنامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۱.
۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات، ترجمه غلامرضا خسروی، تهران: حیدری، ۱۳۷۲.
۱۳. رضایی اصفهانی، محمدرضا، تفسیر قرآن مهر، قم: پژوهش های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۸۷.
۱۴. زمخشری، محمود بن عمر، تفسیرالکشاف، بیروت: دارالکتاب العربی، ۱۴۰۷ق.
۱۵. سجادی، جعفر، فرهنگ معارف اسلامی، تهران: کومش، ۱۳۷۳.
۱۶. طباطبایی، سیدمحمدحسین، تفسیر المیزان، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: اسلامی، ۱۳۸۸.
۱۷. طبرسی، فضل بن حسن، جوامع الجامع، ترجمه ابوالقاسم گرجی، قم: حوزه علمیه، ۱۴۱۲ق.
۱۸. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، ترجمه علی بیستونی، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۴.
۱۹. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تهران: کتابفروشی مرتضوی، ۱۳۷۵.
۲۰. عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعه، تفسیر نورالثقلین، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵ق.
۲۱. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم: اسوه، ۱۴۱۰ق.

۲۲. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، تفسیر الصافی، تهران: مکتبه الصدر، ۱۴۱۵ق.
۲۳. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: درسهای از قرآن، ۱۳۸۳.
۲۴. قمس، عباس، سفینه البحار، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۸۸.
۲۵. قنادان، منصور، جامعه شناسی مفاهیم کلیدی، تهران: آوای نور، ۱۳۷۶.
۲۶. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ترجمه محمدباقر کمره ای، تهران: معارف اسلامی، ۱۳۷۹.
۲۷. مطهری، مرتضی، اصول فلسفه و روش رئالیسم، تهران: صدرا، ۱۳۷۷.
۲۸. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۶.
۲۹. میرعظیمی، سیدجعفر، انفاق از دیدگاه اسلام، تهران: نمونه، ۱۳۷۱.
۳۰. نوری، حسین بن محمدتقی، مستدرک الوسائل، بیروت: آل البيت عليهم السلام، ۱۴۰۸ق.

پایان نامه

۳۱. سعیدی ابواسحق، قائم، «نقش انفاق در تربیت فردی و تعاملات اجتماعی با تأکید بر تفسیر المیزان»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فرهنگیان قم، ۱۴۰۰.

مقاله

۳۲. اسفندیاری، اسماعیل، «فقر و انحرافات اجتماعی»، مطالعات راهبردی زنان، شماره ۲۱، ۱۳۸۲.
۳۳. افسای، محمدجعفر، «انفاق از منظر قرآن و عترت»، فرهنگ کوثر، شماره ۷۳، ۱۳۸۷.
۳۴. عزیزی، فیروزه، «نگرشی بر مشارکت زنان در عرصه علم و تکنولوژی در جهان»، پژوهشنامه زنان، سال اول، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۸۹.